

دانشگاه پیام نور
پیت

جغرافیای جمعیت ایران

(رشته جغرافیا)

دکتر علی اصغر نظری

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

عنوان	شماره صفحه
جغرافیای جمعیت ایران	یازده
- پیشگفتار	پانزده
- راهنمای مطالعه	شانزده
- هدف کلی درس	هفده

فصل اول: موقع و مشخصات طبیعی ایران

هدف مرحله‌بی فصل اول	۱
هدف‌های رفتاری فصل اول	۱
تقسیمات ناحیه‌ای	۵
جلگه‌های پست و کم عارضه سواحل دریای خزر	۶
حوضه‌های شمال غربی	۱۱
کوه‌های زاگرس و مرکزی	۱۳
حوضه‌های بیابان مرکزی	۱۶
جنوب خاوری ایران	۱۷
ارتفاعات حاشیه شرقی	۱۹
سواحل جنوبی	۲۰
سوالات فصل اول	۲۲
جواب سوالات فصل اول	۲۴

فصل دوم: توزیع و تراکم جمعیت

هدف مرحله‌بی فصل دوم	۲۵

۲۵	هدف‌های رفتاری فصل دوم
۲۶	توزیع جمعیت
۲۸	سرزمین‌های متراکم از جمعیت
۳۰	سرزمین‌های با جمعیت پراکنده
۳۱	سرزمین‌های با جمعیت متعادل
۳۲	تراکم جمعیت
۳۵	سرزمین‌های همراه با تراکم نسبتاً زیاد
۳۸	سرزمین‌های با تراکم بین ۲۰ تا ۳۰ نفر در کیلومتر مربع
۳۹	سرزمین‌های با تراکم جمعیتی نسبتاً کم
۴۰	سرزمین‌های با تراکم جمعیتی خیلی کم
۴۳	سؤالات فصل دوم
۴۴	جواب سوالات فصل دوم

فصل سوم: نسبت جنسی

۴۷	هدف مرحله‌بی فصل سوم
۴۷	هدف‌های رفتاری فصل سوم
۴۸	نسبت جنسی
۵۰	نسبت جنسی در گروه‌های مختلف سنی
۵۲	اختلاف در نسبت جنسی روستانشینان و شهرنشینان
۵۴	نسبت جنسی در مذاهب مختلف
۵۵	الگوهای فضایی در نسبت جنسی
۵۹	نتیجه
۵۹	سؤالات فصل سوم
۶۰	جواب سوالات فصل سوم

فصل چهارم: ساختمان سنی

۶۳	هدف مرحله‌بی فصل چهارم
۶۳	هدف‌های رفتاری فصل چهارم
۶۶	ساختمان سنی
۶۸	الگوی فضایی ساختمان سنی
۶۸	بچه‌سالان
۶۸	جوانان

۷۰	بزرگسالان
۷۱	پیران
۷۵	نتیجه
۷۶	سوالات فصل چهارم
۷۷	جواب سوالات فصل چهارم

فصل پنجم: ساختمان نژادی

۷۹	هدف مرحله‌ی فصل پنجم
۷۹	هدف‌های رفتاری فصل پنجم
۷۹	ساختمان نژادی
۸۲	مسلمانان
۸۳	مسیحیان
۸۵	یهودیان
۸۵	زرتشتیان
۸۶	سایر مذاهب
۸۶	نتیجه
۸۸	سوالات فصل پنجم
۸۹	جواب سوالات فصل پنجم

فصل ششم: کیفیت سواد

۹۱	هدف مرحله‌ی فصل ششم
۹۱	هدف‌های رفتاری فصل ششم
۹۲	کیفیت سواد
۹۳	رشد سواد از ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵
۹۹	اختلاف نرخ سواد در مناطق روستایی و شهری ایران
۱۰۲	اختلاف نسبت سواد بین زنان و مردان کشور
۱۰۳	الگوهای فضایی سواد
۱۳۱	نتیجه
۱۳۴	سوالات فصل ششم
۱۳۵	جواب سوالات فصل ششم

فصل هفتم: ساختمان شغلی

۱۳۷	هدف مرحله‌بی فصل هفتم
۱۳۷	هدف‌های رفتاری فصل هفتم
۱۳۷	ساختمان شغلی
۱۳۹	جمعیت فعال اقتصادی
۱۴۶	بیکاری
۱۴۷	ساختمان شغلی ۱۳۶۵ و ۱۳۵۵
۱۵۱	الگوی منطقه‌ای ساختمان شغلی ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵
۱۵۱	کشاورزی، جنگلداری، شکار و ماهیگیری
۱۵۲	صنعت
۱۵۴	خدمات
۱۵۵	تجارت و بازرگانی
۱۵۶	راه و ساختمان‌سازی
۱۵۸	حمل و نقل، انبارداری و ارتباطات
۱۵۸	برق، گاز، آب و خدمات بهداشتی
۱۵۹	معادن و صنایع استخراجی
۱۵۹	نتیجه
۱۶۳	سوالات فصل هفتم
۱۶۴	جواب سوالات فصل هفتم

فصل هشتم: روندهای کلی مهاجرت

۱۶۷	هدف مرحله‌بی فصل هشتم
۱۶۷	هدف‌های رفتاری فصل هشتم
۱۷۰	روندهای کلی مهاجرت
۱۷۷	مناطق مهاجرپذیر
۱۸۸	مناطق مهاجر فرست
۱۹۱	نتیجه
۱۹۲	سوالات فصل هشتم
۱۹۴	جواب سوالات فصل هشتم

فصل نهم: شهر نشینی

۱۹۷	هدف مرحله‌بی فصل نهم

۱۹۷	هدف‌های رفتاری فصل نهم
۱۹۸	شهرنشینی
۲۰۸	رشد جمعیت شهری از ۱۳۴۵ تا ۱۳۵۵ و ۱۳۶۵
۲۱۱	الگوی فضایی شهرنشینی
۲۱۹	نتیجه
۲۲۲	سوالات فصل نهم
۲۲۳	جواب سوالات فصل نهم
۲۲۵	منابع و مأخذ

جغرافیای جمعیت ایران

تعریف: جغرافیای جمعیت یکی از شاخه‌های جغرافیای اجتماعی است که در اوایل نیمه دوم قرن بیستم به وسیله گلن- تی- تروارتا¹ جغرافیدان معروف آمریکایی دامنه گسترده‌تری پیدا کرد. از آنجا که زمینه مطالعاتی این علم را روند تلاش و کوشش توده‌های جمعیت در مسائل مختلف و از جمله موضوعات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، نظامی، فرهنگی ... متن طبیعت و یا بستر جغرافیا تشکیل می‌دهد. لذا بهتر این خواهد بود که جغرافیای جمعیت را علم تشریح جاذبه‌های گوناگون در تمرکز و استقرار جمعیت‌ها بر روی نواحی مختلف کره زمین و نیز اختلافی که این نواحی از جهت پذیرش جمعیت‌ها با یکدیگر دارند بدانیم.

چون جغرافیای جمعیت بیانگر تمام مسائل و موضوعاتی است که در استقرار جمعیت نقش دارند و در زندگی خود به صورت دانسته و نادانسته به طرح و بررسی و نتیجه‌گیری از آنها می‌پردازیم، لذا پاره‌ای از دانشمندان و متخصصین رشته‌های مختلف علمی و سازمان‌های اطلاعاتی، امنیتی، سیاسی، اقتصادی و مدیریت‌ها و در رأس همه آنها گروه‌های جغرافیا آن‌را در برنامه‌های درسی خود گنجانیده‌اند.

جغرافیای جمعیت ایران

این عنوان در ایران چون دیگر کشورهای در حال توسعه موضوعی است نو و بسیار جدید که با گذشت زمان و ظاهر شدن مسائل و مشکلات ناشی از رشد بالای جمعیت لزوم توجه و تحقیق و سرانجام برنامه‌ریزی در زمینه‌های گوناگون آن اهمیت زیادی پیدا می‌کند ذکر این نکته را لازم می‌داند که به‌خاطر نو و جدید بودن این درس در غالب کشورهای در حال رشد و به ویژه کشورهای غربی آسیا

---

1 . Gellen- T. Trewartha.

که ایران در محدوده آن قرار دارد جمعیت از جنبه آکادمیک و ارتباط با عوامل و پدیده‌های جغرافیایی مورد مطالعه قرار نگرفته است.

جغرافیا دارای دو بعد طبیعی و انسانی است و مطالعه هر یک از این دو، بدون در نظر گرفتن تأثیر یکی در دیگری و یا تأثیر و تأثر انسان و طبیعت از همدیگر نامفهوم و از رسایی معنی به دور است.

جغرافیا را به طور اعم و جغرافیای جمعیت را به طور اخص باید مطالعه اعمال متقابل انسان‌ها و محیط‌های طبیعی در یکدیگر و در ادوار گذشته و حال دانست.¹

هر منطقه که از دیدگاه جغرافیای جمعیت مورد مطالعه قرار می‌گیرد ویژگی‌ها یا شخصیت خود را پیدا می‌کند و این شخصیت فقط برای زمانی مورد توجه است که آمارها و اطلاعات مربوط به آن زمان را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهیم.

از آنجا که مناطق مختلف جغرافیا با یکدیگر مغایر و متفاوت‌اند، ویژگی یا شخصیت آنها در ارتباط با پذیرش و جذب جمعیت و یا استقرار انسان‌ها متفاوت است. وظیفه جغرافیدان جمعیت تشخیص این تفاوت‌ها است، زیرا هر منطقه جغرافیایی در ارتباط با پذیرش جمعیت دارای توان مخصوص است و این توان از منابع گوناگون آن ناشی می‌شود.

در جغرافیای جمعیت موضوعات بسیاری مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند که در زندگی عادی خود با آنها سروکار پیدا می‌کنیم از آنجاکه همه این موضوعات رانمی‌توان در قالب چند واحد درسی گنجانید فقط به اهم آنها توجه نموده و فصول زیر را انتخاب و به تجزیه و تحلیل آنها می‌پردازیم.

---

1 . Paul Ward English- James A. Miller.

۱. **فصل اول:** در فصل اول، اوضاع طبیعی و شرایط تاریخی و فرهنگی ایران که زمینه‌ساز مطالعه جغرافیای جمعیت این کشور است بحث و تجزیه و تحلیل می‌شود.
۲. **فصل دوم:** توزیع و تراکم جمعیت که شالوده اصلی مباحث جغرافیای جمعیت است در فصل دوم و در رابطه با عوامل مؤثر در آن مورد گفتگو قرار خواهد گرفت.
۳. **فصل سوم:** ترکیب جنسی جمعیت ایران و تأثیر عوامل گوناگون طبیعی و انسانی در آن در این فصل مورد توجه می‌باشد.
۴. **فصل چهارم:** در فصل چهارم ساختمان سنی جمعیت ایران و تأثیر عوامل مختلف در آن مورد بحث و بررسی قرار گرفته و نتایج علمی آن ارائه خواهد شد.
۵. **فصل پنجم:** این فصل بیانگر ساختمان نژادی و یا ترکیب گروه‌های مذهبی و قومی ایران است که با دقت ریشه‌یابی شده است و با آمارهای مربوط مورد گفتگو قرار گرفته است.
۶. **فصل ششم:** کیفیت سواد جمعیت ایران، عوامل مؤثر در راه گسترش آن و وضع منطقه‌ای آن در این فصل موشکافی گردیده است.
۷. **فصل هفتم:** ساختمان شغلی جمعیت ایران با طبقه‌بندی علمی و همگام با آنچه در کشورهای دیگر از نظر تحقیقاتی صورت گرفته است مباحث فصل هفتم را تشکیل می‌دهد.
- فصل هشتم:** در فصل هشتم الگوهای مهاجرتی جمعیت ایران براساس آمارها و اطلاعات موجود و قابل استفاده مورد توجه قرار گرفته و علل و پی‌آمدهای آن تجزیه و تحلیل گردیده است.
۸. **فصل نهم:** مطالعه جمعیت شهری و روند صعودی آن در سال‌های اخیر با توجه به علل و عوامل مؤثر در آن در این فصل مورد بحث قرار گرفته است.

۱۰. فصل دهم: رشد مکانی جمعیت ایران در ارتباط با جاذبه‌های مختلف و مؤثر در ازدیاد جمعیت به صورت مکانی و منطقه‌ای مورد بحث قرار گرفته و این فصل از جهت تحلیل جغرافیایی جمعیت اهمیت ویژه‌ای دارد.

۱۱. فصل یازدهم: تحلیلی از وضع کنونی جمعیت ایران و نتیجه‌گیری از مباحث گوناگون مورد مطالعه، مسائل مختلف این فصل را تشکیل داده و خواننده با مطالعه آن دیدی جامع و کلی از جغرافیای ایران به دست خواهد آورد.

پیشگفتار

جغرافیای جمعیت شاخه جدیدی از جغرافیاست که در اوایل نیمه دوم قرن بیستم جای خود را در بین سایر شاخه‌های جغرافیا باز نمود. پیش از این تاریخ چند نفر از جغرافی‌دانان به نام — از جمله ویدال-دو-لابلاش- ژان برون و ماکسی میلیان سور توجه خود را به انسان معطوف داشتند. تا زمانی که دانشمندان فوق انسان را در جغرافیا به عنوان مرکز ثقل موجودات در نظر بگیرند، نظر دانشمندان پیشین جغرافیا بر روی جغرافیای طبیعی متمرکز بود. مهمترین شخصیتی که در ارتقای جغرافیای جمعیت کوشید گلن.تی.تروارتا رییس انجمن جغرافی‌دانان آمریکا و استاد دانشگاه WISCONSIN بود که در سال ۱۹۵۳ بی پیرایه‌ترین حالت را برای نمایان ساختن شاخه‌ای جدا از جغرافیا به نام جغرافیای جمعیت عرضه داشت. تحلیل‌های جغرافیایی وی درمورد جمعیت باعث گردید که تعداد فزاینده‌ای از دپارتمان‌های جغرافیا در دانشگاه‌های سراسر جهان دروس جغرافیای جمعیت را به دانشجویان علاقه‌مند معرفی نمایند. در ایران نیز این درس در گروه‌های جغرافیای دانشگاه‌های مختلف مورد توجه قرار گرفته و از سال‌های بعد از استقرار رژیم جمهوری اسلامی عنوان جغرافیای جمعیت ایران جای خود را در برنامه‌های درسی باز کرده است.

در این کتاب علاوه بر مطالب تحلیلی جمعیت برای فهم دانشجویان سعی شده است تا از نقشه، فرمول و جدول مختلف استفاده گردد. امید است آنچه در این کتاب آورده شده است رهنمودی در شناخت ایران و مسائل جمعیتی آن باشد تا با درک آنها بتوانیم برنامه‌های اساسی جهت رفع محرومیت از مناطق مختلف کشور تهیه نماییم.

دانشگاه پیام نور

دکتر علی اصغر نظری

راهنمای مطالعه کتاب

به منظور اجتناب از اتلاف وقت و همچنین برای درک بهتر مفاهیم کتاب، توجه دانشجویان به رعایت نکات زیر جلب می‌شود:

- کتاب را در محیط آرام و بدون سروصدا مطالعه کنید.
  - مطابق برنامه تنظیمی، ساعات خاصی را به مطالعه این کتاب اختصاص دهید.
  - چنانچه به علت خستگی، کشش لازم را برای فراگیری در خود، احساس نمی‌کنید مدتی به استراحت بپردازید.
  - ابتدا یک بار کتاب را مطالعه نمایید تا با چارچوب مطالب آن، آشنا شوید و سپس در دور دوم که با دقت بیشتری مطالعه می‌کنید، نکات خاص و مفاهیم تازه‌ای را که پیدا می‌کنید در دفتری یادداشت نمایید و در فرصت‌های کوتاه بعدی، این یادداشت‌ها را مطالعه نمایید.
- هدف‌های رفتاری می‌تواند شما را در داشتن نکات مهم کتاب راهنمایی کنند. بدیهی است وقتی بتوانید به هدف‌های رفتاری برسید، در مطالعه کتاب، موفق شده‌اید و دانش و اطلاعات لازم را فرا گرفته‌اید.
- سوالات پایان فصل، برای خودآزمایی شما تهیه شده است که با پاسخ دادن به آنها بر میزان یادگیری خود، وقوف می‌یابید.

موفق باشید

هدف کلی از مطالعه جغرافیای جمعیت ایران

مطالعه جغرافیای جمعیت سبب می‌گردد تا به نقش دوگانه محیط‌های طبیعی و توده‌های جمعیتی پی‌برده و با تأثیرپذیری آنها از یکدیگر آشنا شویم. محیط‌های طبیعی سفره‌های گسترده‌ای هستند که در خود انواع امکانات زیست آدمی و سایر جانداران را جای داده‌اند. شناخت بعضی از این امکانات به سهولت امکان پذیر بوده و بشر بدون دستیابی به تکنیک و تخصصی بالا از گذشته‌های دور از پاره‌ای آنها مانند استفاده از وسایل برای حفظ بدن خود در مقابل سرما و گرما و یا جمع‌آوری دانه‌ها و جانداران کوچک و بالاخره بهره‌گیری از زمین برای کشاورزی و نیز رام ساختن حیوانات استفاده کرده است. این خوان‌های گسترده هر اندازه غنی‌تر باشند جمعیت‌های بیشتری را درخود پذیرا می‌گردند و در نتیجه جاذبه جمعیت پذیری آنها توسعه بیشتری می‌یابد. علم و اطلاع بشر هر اندازه بالاتر رود به جاذبه‌های بیشتری پی‌خواهد برد، چنانکه آدمی اکنون از محتویات مختلف درون زمین نظیر انواع کانی‌ها و یا از نهفته‌های روی زمین و داخل دریاها و نیز جو بالای زمین بهره برداری می‌کند. با دانشی که انسان کسب کرده است در محیط‌های طبیعی دخالت کرده و چشم‌انداز آنها را با ذوق و سلیقه خود طراحی نموده و به لفظ دیگر آنها را بازسازی کرده است. از آموخته‌های جغرافیای جمعیت این است که محیط‌ها را جداگانه بشناسیم توان‌های مختلف طبیعی، اقتصادی و اجتماعی آنها را ارزیابی کنیم و با برنامه ریزی‌های دقیق و حساب شده امکان بهره‌گیری از آنها را فراهم آوریم. جغرافیای جمعیت به ما خواهد گفت که برای دستیابی به چنین اهدافی چگونه کاستی‌های علمی، صنعتی، تخصصی، جمعیت‌ها را در هر منطقه شناسایی و برای از میان برداشتن آنها برنامه‌ریزی کنیم.

در پایان جغرافیای جمعیت علاقمندان را از مطالعات سطحی و بی‌برنامه جدا ساخته و آنان را با چشم‌اندازی جدید در مورد ویژگی یا شخصیت هر محیط

جغرافیایی که دارای توان‌های متفاوت مخصوص به خود می‌باشد، آشنا خواهد نمود و علاقمندان را قادر خواهد ساخت تا با روشی استادانه و ماهرانه این تفاوت‌های محیطی را از هم تمیز داده و ارزیابی کنند.

مؤلف

فصل اول

موقع و مشخصات طبیعی ایران

هدف مرحله‌ی

آشنایی با اوضاع طبیعی و شرایط تاریخی و فرهنگی ایران

هدف‌های رفتاری

- از شما انتظار می‌رود پس از مطالعه این فصل بتوانید
۱. موقع و مشخصات طبیعی ایران را شرح دهید.
  ۲. جلگه‌های واقع در چهارگوشه متفاوت فلات ایران را نام ببرید.
  ۳. تاریخ ورود آریایی‌ها را به سرزمین ایران ذکر کنید.
  ۴. تاریخ لغو امتیازات طبقاتی را در ایران قدیم بیان نمایید.
  ۵. طرق وابستگی ایران را به کشورهای استعماری، در سال‌های اخیر بنویسید.
  ۶. اساس تقسیمات ناحیه‌ای ایران را ذکر کنید.
  ۷. ویژگی‌های جلگه‌های سواحل دریای خزر را بیان کنید.
  ۸. محصولات کشاورزی ناحیه خزری را نام ببرید.
  ۹. عواملی را که بنیان اقتصادی منطقه کوهستانی شمال بر آنها استواراند ذکر کنید.
  ۱۰. شهرهای مهم و پرجمعیت ایران را در دامنه‌های جنوبی البرز به ترتیب اهمیت بیان نمایید.
  ۱۱. حوضه‌های رودخانه‌ای شمال غرب ایران را نام ببرید.
  ۱۲. ابعاد متوسط دریاچه ارومیه را بنویسید.
  ۱۳. شهرهای مهم زاگرس شمالی را نام ببرید.

۱۴. قسمت گسترده‌گی حوضه‌های بیابانی ایران را نام برده و ارتفاع آنها را نسبت به سطح دریا مشخص کنید.

۱۵. نوع کوه‌های واقع در ارتفاعات حاشیه شرقی را بیان کنید و معروفترین آنها را نام ببرید.

کشور ایران بین عرض‌های ۲۵ و ۴۰ درجه شمالی و طول‌های ۴۴ و ۶۳ درجه شرقی از نصف‌النهار گرینویچ قرار گرفته و محدوده‌ای را به وسعت ۱/۶۴۸/۱۹۵ کیلومتر مربع از فلات ایران که وسعت آن یک میلیون کیلومتر بیش از کشور ایران است در بر می‌گیرد. ایران از مشرق به کشورهای پاکستان و افغانستان، از شمال به جمهوری‌های ترکمنستان، آذربایجان، نخجوان و دریای خزر- از مغرب تا ترکیه و عراق و از جنوب به خلیج فارس و دریای عمان محدود می‌شود. این کشور نزدیک به ۸۰۰۰ کیلومتر مرز خشکی و آبی دارد که تقریباً $\frac{2}{3}$ آن را مرزهای خشکی و بقیه را مرزهای آبی تشکیل می‌دهد. (نقشه شماره ۱)

ایران در چهار گوشه خود به چهار جلگه مستعد و غنی از نظر تولیدات کشاورزی نزدیک است که قسمت‌هایی از فلات ایران را تشکیل می‌دهند. این جلگه‌ها عبارت‌اند از: ۱. جلگه ارمنستان که در شمال غربی فلات ایران واقع شده. ۲. جلگه ماورالنهر که در شمال شرقی این فلات قرار دارد. ۳. جلگه پنجاب و یا جلگه سند که جنوب شرقی فلات ایران را تشکیل داده و ۴. جلگه بین‌النهرین که در جنوب غربی فلات ایران واقع شده و این جلگه‌ها آبادترین و حاصلخیزترین بخش‌های فلات ایران را شامل می‌شوند. تاریخ زندگی اجتماعی در ایران معلوم نیست. اما می‌توان گفت قبل از ورود آریایی‌ها به این سرزمین احتمالاً بومیانی در آن زندگی می‌کرده‌اند و این زندگی در سرزمین‌هایی پر آب و علف که منبع غذایی انسان را تشکیل می‌دهند بوده است. تاریخ ورود آریایی‌ها به سرزمینی که نام خود را از آنان گرفته است به بیش از ده‌ها قرن قبل از میلاد می‌رسد و پایان ورود آنان به قرن هشتم قبل از میلاد ختم می‌گردد.^۱

۱- تاریخ کامل ایران، دکتر عبدالله رازی، چاپ اقبال، ۱۳۴۱

آریایی‌ها پس از استقرار در این سرزمین به تدریج یکجانشین شدند و به مرور تشکیل امپراطوری‌هایی را دادند که حدود و ثغور آنها به قسمت‌هایی از سرزمین‌های بسیار دور دست مرزهای کنونی می‌رسید. این مردمان اولین واحدهای سیاسی را با عرف و عادات و قوانین مخصوص به خود به وجود آوردند. این سرزمین با موقعیت جغرافیایی و عامل استراتژیک ویژه‌ای که داشت و آن اتصال سه قاره آسیا در مشرق، اروپا در مغرب و افریقا در جنوب غربی بود، مرکز تجمع توده‌ها و اقوام و قبایل مختلفی گردید. ارتباط اقوام مختلف در محدوده داخلی ایران از یک طرف و رابطه آنان با مردم سایر ملل که از محدوده ایران و بین قاره‌ها حرکت می‌کردند از طرف دیگر سبب پیشرفت قابل ملاحظه‌ای در کسب فرهنگ و تمدن گشته و زبان فارسی که معرف سرزمین و مردم ایران از هنگام ورود آنان به این قلمرو بوده است یکی از لطیف‌ترین ادبیات جهان را در محدوده وسیع ایران به وجود آورد. این زمان در طول تاریخ ایرانیان به مناسبت‌های مختلف و از جمله دادوستد و کشور گشایی امپراطوران ایران از مرزهای سیاسی کشور فراتر رفت و از همین راه بود که منش و شخصیت ایرانی ابدی و پایدار گردید. احساس یکپارچگی و اتحاد زمانی در بین مردم ایران قویتر شد که قریب به اتفاق ایرانیان دین مبین اسلام را پذیرفته و در سایه آن امتیازات طبقاتی اقویا محو و نابود گردید. قبول مذهب تشیع نیز در تقویت روحیه و همدستی این مردم نقش به سزایی دارد، زیرا چنانکه می‌دانیم کشورهای عرب همسایه و ترکیه در مغرب و نیز همسایگان شرقی ایران یعنی افغانستان و پاکستان و ترکمنستان در شمال شرقی مسلمانند، لیکن در میان همه کشورهای اسلامی تنها ایرانیان هستند که مذهب تشیع را مذهب رسمی خود انتخاب کرده‌اند. بر اساس این جنبه‌های مذهبی و فرهنگی زمانی است که سرزمین ایران معنویت اسلامی و ایرانی محکمی پیدا کرده و تاریخ سیاسی خاصی را در صحنه جهان پایه گذاری می‌کند.

ایران یکی از معدود کشورهای جهان است که در طول قرن‌ها تحت سلطه قرار گرفته و تهاجمات خونین و بیرحمانه‌ای را تحمل کرده است، در هر یک از این تهاجمات جمعیت‌های زیادی قربانی گردیده‌اند، لیکن ایرانیان از نمایان‌ترین اقوامی هستند که علیرغم قرن‌ها سلطه‌گری اجانب بر این سرزمین هنوز پایدار و مقاوم ایستاده و کشور خود را حفظ کرده‌اند، در قرن اخیر که استعمارگران سیاست‌های نفع طلبانه

خود را تغییر داده و استعمار فرهنگی و اقتصادی را جایگزین سلطه نظامی نموده‌اند کشور ما به طرق دیگری مورد بهره‌کشی قرار گرفته و تحت عناوین مدرنیزاسیون و تمدن بزرگ و لغو رژیم ارباب و رعیتی، ژاندارمی خلیج فارس و غیره و برخلاف تمایل اکثریت قریب به اتفاق مردم خود روز به روز وابسته به قدرتهای استعمارگر گردیده است.

سال‌های بعد از ۱۳۵۰ بدترین زمان تاریخ ایران از نظر وابستگی اقتصادی و سیاسی می‌باشد و چون هدف از بنیاد سپاهیان دانش و بهداشت، اصلاحات ارضی و آزادی زن و غیره تزویر و فریبکاری و خود بزرگ بینی طاغوتیان و گردانندگان امور کشور بوده است، دردی از دردهای بیشمار روستاییان و محرومان جامعه کم نکردند و روند مهاجرتی روستاییان و فقرا به مراکز شهری هر روز بیشتر و بعد وسیع‌تری به خود گرفت که در نتیجه این حرکت بی‌برنامه و از پیش طرح نشده مشکلات و نابسامانی روستاها به شهرها نیز سرایت و در نتیجه آن آشفتگی‌های زیادی در کلیه نیازمندی‌های مردم ایران پدید آمد که در جای خود به تحلیل آنها خواهیم پرداخت.

تقسیمات ناحیه‌ای

قسمت‌های وسیعی از خاک ایران توسط کوه‌ها اشغال شده و در نتیجه ارتفاع متوسط کشور بیش از ۱۰۰۰ متر بالاتر از سطح دریا می‌باشد. ارتفاعات جانبی ایران یعنی رشته‌های البرز، زاگرس، و کوه‌های شرقی به آن شکلی کاسه مانند داده‌اند و در نتیجه اطراف آن بلندتر از بخش میانی آن می‌باشد. این کوه‌ها به صورت نامنظم جوانب کشور را پوشانیده و در قسمت‌های شمال و غرب و جنوب کوه‌های البرز و زاگرس با انشعابات خود توده‌های پر حجم متکاثفی را به وجود آورده‌اند. قله‌های بیش از ۳۰۰۰ متر در ایران کم نیستند و در پاره‌ای نقاط ارتفاع بعضی قله بیش از ۵۰۰۰ متر هم می‌باشد. قله دماوند در رشته‌کوه‌های البرز مرکزی دارای ۵۶۷۱ متر ارتفاع و بلندترین قله ایران است.

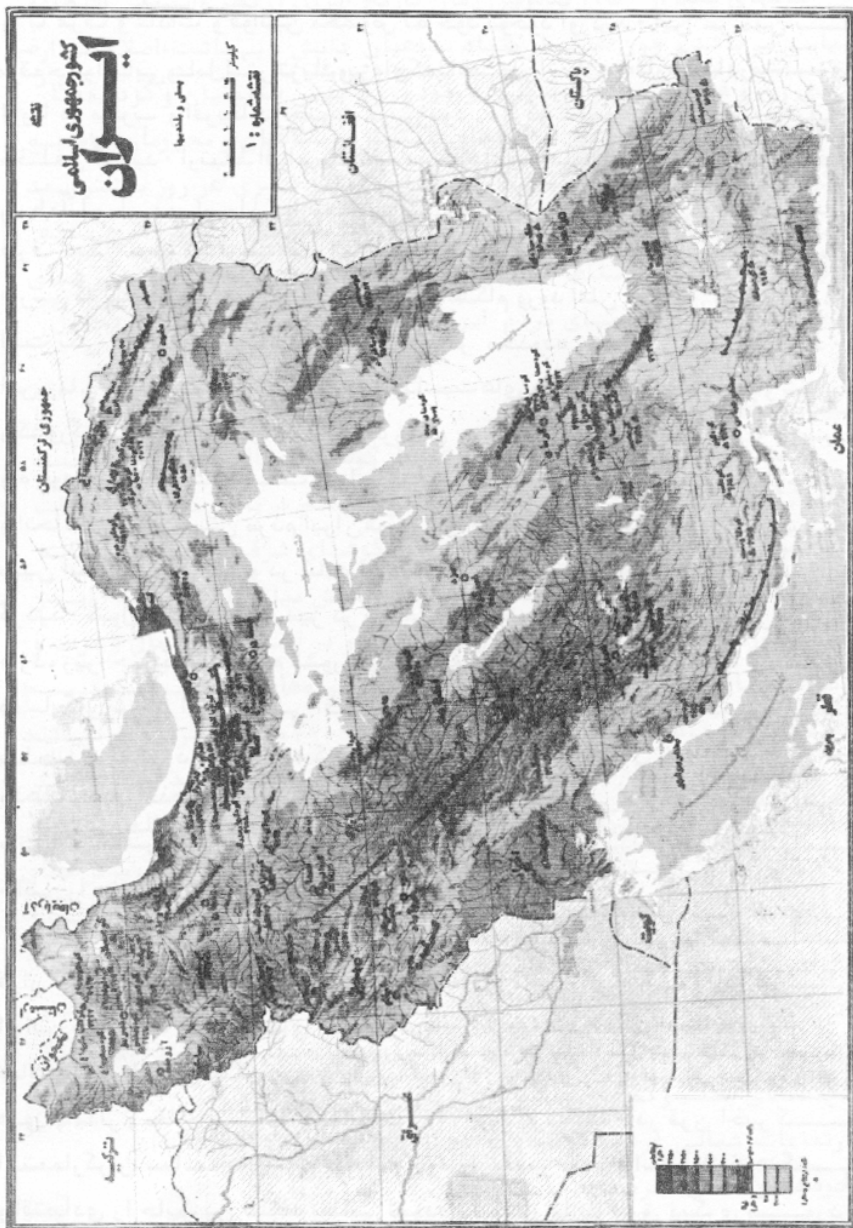
تأثیر این برجستگی‌ها بر دیگر عوامل طبیعی نظیر آب و هوا، و ریزش‌های جوی، عمل فرسایش، کشاورزی و نمونه‌های جمعیتی واضح و آشکار است.

مرزهایی که در تقسیمات ناحیه‌ای ترسیم شده بر اساس عناصر و عوامل مختلفی از جغرافیاست که تشکیل مناطق طبیعی خاص را داده‌اند. بنابراین از نظر تفهیم بیشتر ایران را به مناطق زیر، تقسیم می‌نماییم: (نقشه ۷)

۱. جلگه‌های پست و کم عارضه سواحل دریای خزر.
۲. ارتفاعات شمالی (رشته‌کوه‌های قراچه داغ، طالش، البرز، خراسان).
۳. حوضه‌های شمال غربی.
۴. کوه‌های زاگرس و مرکزی.
۵. حوضه‌های بیابان مرکزی.
۶. جنوب خاوری ایران.
۷. ارتفاعات حاشیه شرقی.
۸. سواحل جنوبی (خلیج فارس و دریای عمان).

جلگه‌های پست و کم عارضه سواحل دریای خزر

می‌توان گفت که این جلگه‌ها قسمت اعظم استان‌های گیلان و مازندران را تشکیل داده و در کنار دریای خزر به طول بیش از ۷۰۰ کیلومتر از شرق به غرب گسترش یافته‌اند. این ناحیه هلالی شکل که بخشی از رشته جبال طولانی البرز در جنوب آن قرار گرفته است به طور متوسط دارای ۲۵ تا ۳۵ کیلومتر عرض می‌باشد. که عریض‌ترین بخش آن جلگه مازندران است. توپوگرافی این ناحیه نمونه‌ای از سواحل باتلاقی و جلگه‌ای است که حاصل عمل سه جانبه دریا، آب، رودخانه و باد می‌باشد. برخلاف بیشتر نقاط ایران که دارای آب‌وهوای گرم و خشک و یا سرد و خشک هستند، سرزمین‌های پست کناره دریای خزر دارای اقلیم گرم و مرطوب‌اند. در طول تابستان و در غالب اوقات درجه حرارت بین ۱۰ تا ۲۰ درجه سانتی‌گراد در نوسان است و در ایام زمستان نیز درجه حرارت بالاتر از نقطه انجماد می‌باشد. میزان بارندگی از حدود ۱۰۰ سانتی‌متر در جنوب شرقی این دریا تا تقریباً ۲۰۰ سانتی‌متر که در کنار ساحل می‌رسد. بیشتر ریزش‌های جوی در پاییز و زمستان این ناحیه در ارتباط با اقلیم حاکم بر مدیترانه شرقی می‌باشد.

تعداد زیادی رود کوچک و بزرگ از کوه‌های البرز و نقاط دیگر سرچشمه گرفته و پس از طی کردن مسیر خود اکثراً از درون جلگه‌های فوق‌الذکر به دریای خزر می‌ریزند. سفید رود، هراز، گرکان، و اترک از مهمترین رودهای ناحیه محسوب گشته و از بین تمام رودها سفیدرود از همه طولانی‌تر بوده که سرچشمه آن خارج از این منطقه می‌باشد و در منجیل سدی به همین نام بر روی آن احداث گشته که در موقع پیوستن به دریا دلتای وسیعی را به وجود می‌آورد. شرایط خوب طبیعی حاکم بر این ناحیه باعث کاشت متمرکز گشته و محصولات عمده کشاورزی نظیر برنج، چای، پنبه، توتون، ذرت، گندم و انواع صیفی‌جات به‌خوبی رشد می‌نماید. مرکبات نیز بیشترین بزرگترین اقلام محصول درختی منطقه را تشکیل داده و علاوه بر رفع احتیاجات ساکنین محل به اکثر نقاط ایران نیز فرستاده می‌شود. یکی از اقدامات قابل ملاحظه‌ای که در سال‌های اخیر در این ناحیه به عمل آمده است، استفاده از آب‌هایی است که هرز می‌رفته و نیز احیای قنوات و حفر کانال‌ها در اراضی باتلاقی و به زیر کاشت درآوردن آنها است.

بیشترین صنایع کارخانه‌ای ناحیه از مواد کشاورزی تغذیه نموده و شامل بافندگی، برنج‌کوبی، چای‌سازی، کنسرو و کارخانجات روغن‌کشی می‌باشد.

حریر بافی و بافت ابریشم، کارهای چوبی و ساخت مصنوعات حصیری و ماهیگیری نیز جزء صنایع مهم و حرفه عمده اهالی به شمار می‌آید. گرگان، بهشهر، قائم‌شهر، چالوس، رشت و فومن از مهمترین مراکز صنعتی ناحیه محسوب می‌شوند، که علاوه بر محصولات صنعتی فوق‌الذکر از نظر صنایع ریسندگی و بافندگی تولید لوازم و وسایل برقی، ظروف ملامین و صنایع غذایی اهمیت زیادی دارند.

در ارتباط با مسایل جغرافیای انسانی، سرزمین‌های حاشیه‌ای دریای خزر پرجمعیت‌ترین بخش‌های ایران را تشکیل می‌دهند. این ناحیه از نقطه نظر وسعت فقط ۴ درصد از کل مساحت ایران را در بر می‌گیرد. جمعیت متمرکز در آن به طور تقریب $\frac{1}{8}$ جمعیت ایران را شامل می‌شود. جمعیت در این ناحیه به تبعیت از توزیع مساکن پخش و پراکنده است. شهرها در اینجا زیاد و فواصل آنها نسبت به هم بسیار نزدیک است. بیشتر این شهرها جنبه مراکز دادوستد کالا و یا بازار شهر را دارند. فعالیت اغلب شهرها و مراکز صنعتی بر پایه تولیدات کشاورزی و موقعیت بندری و امور صیادی

نهفته است. شهر رشت بزرگترین نقطه شهری ناحیه و مرکز استان گیلان است. این شهر مرکز دادوستد محصولات کشاورزی منطقه و یک مکان صنعتی است. فشار جمعیت بر روی زمین‌های پست و ساحلی و منابع زمینی دریای خزر بسیار زیاد است، چنانچه در نتیجه آن مهاجرت تعداد قابل ملاحظه‌ای از مردم مخصوصاً به تهران و اطراف آن اجتناب ناپذیر گردیده است. هر چند احیای اراضی در قسمت‌های مرتفع ناحیه باعث جذب عده‌ای از مردم گشته است اما این نوع افراد شاید از کسانی باشند که با بورس بازی زمین و به زیر ساختمان بردن زمین‌های کشاورزی آوارگی مردم فقیر را تشدید می‌نمایند. ارتفاعات این ناحیه در جنوب، جنوب‌غربی، مغرب و جنوب شرقی جلگه‌های ساحلی خزر واقع شده و تماماً مرتفع و کوهستانی است. سه رشته کوهستان نسبتاً مهم طالش در مغرب، البرز در وسط و ارتفاعات خراسان در مشرق این ناحیه قرار داشته و شکل آن نیز تا اندازه‌ای متأثر از ناحیه قبل و به صورت هلال می‌باشد. کوه‌های طالش نسبتاً از شمال‌غربی به جنوب‌شرقی کشیده شده و ارتفاع آنها از ۲۰۰۰ تا ۳۰۰۰ متر بالاتر از سطح دریا است. کوه‌های البرز در مقایسه با طالش ارتفاع بیشتری داشته و چون دیواری بلند یک فاصله ۱۰۰۰ کیلومتری را دربر می‌گیرد.

دماوند با ارتفاع ۵۶۷۱ متر تقریباً در شمال‌شرقی تهران و در مرکز البرز واقع شده و بلندترین قله ایران محسوب می‌شود. رشته‌کوه‌های خراسان از نظر ارتفاع و درهم رفتگی به پای البرز نمی‌رسد. ارتفاعات شمالی در وسط بلندتر ولی در غرب و شرق کاهش می‌یابد و توپوگرافی ویژه خود را در شمال خراسان به صورت رشته‌های جدا از هم به وجود می‌آورد. ارتفاعات شمالی در اثر مجاورت با دریای خزر مقدار قابل ملاحظه‌ای از نزولات جوی را دریافت نموده و میزان آن در سال به ۸۰ تا ۱۶۰ سانتی‌متر می‌رسد. حجم این ریزش‌ها در دامنه‌های شمالی ارتفاعات به ۴۰ تا ۸۰ سانتی‌متر بالغ می‌گردد. در دامنه‌های جنوبی و از غرب به شرق مقدار نزولات جوی کاهش می‌یابد. میزان نزولات در رشته کوه‌های خراسان در سال فقط به حدود ۴۰ سانتی‌متر می‌رسد. متوسط درجه حرارت در ارتفاعات شمالی در ماه‌های دی و بهمن تا ۱۰ درجه سانتی‌گراد پایین می‌آید و آنجا را به یکی از نقاط سرد کشور مبدل می‌کند. میانگین درجه حرارت مرداد ماه در این قسمت از ایران به حدود ۲۰ درجه سانتی‌گراد می‌رسد. نزولات جوی در زمستان‌ها به صورت برف و موقع ریزش آن معمولاً از آذر